

SCIENCE TIME

УЛУГБЕК ХАМДАМНИНГ «ОЛИСДАГИ ДИЛНУРА» ХИКОЯСИДА ПСИХОЛОГИК ТАҲЛИЛ ЎЗИГА ХОСЛИГИ

Давлатмуродов Илхом Ражапович

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини ўзбек тили кафедрасини ўқитувчиси, мустақил тадқиқотчи.

E-mail: rajapovichilhom@gmail.com

Аннотация: Ушбу мақолада истеъдодли ёзувчи Улугбек Хамдамнинг «Олисдаги Дилнур» хикоясида психологик таҳлил имкониятлари ҳақида сўз юритилади. Жумладан, ёзувчининг поэтик маҳорати, воқеликни баён қилиш усули, бадиий яхлитликни таъминловчи асосий категориялар хусусида муайян даражада фикр билдирилди. Айниқса, қаҳрамон руҳий ҳолатининг ўзгарувчан моҳиятга айланиш ҳолатларини назарий-илмий жиҳатдан асослашга уриндик. Айнан, поэтика қонунияти азал-азалдан инсон руҳиятини ўрганувчи соҳа бўлганлиги ҳақида атрофлича муносабат билдирилди.

Калит сўзлар: сюжет, композиция, мавзу, психологизм, бадиий вақт, поэтика, услуб, тил, нутқ, тасвир.

Аннотация: В данной статье говорится о возможностях психологического анализа в повести «Олисдаги Дилнур» талантливого писателя Улугбека Хамдама. В частности, был высказан определенный уровень мнения о поэтическом мастерстве писателя, способе описания действительности, основных категориях, обеспечивающих художественную целостность. В частности, мы попытались теоретически и научно обосновать обстоятельства превращения психического состояния героя в изменяющуюся сущность. Было выражено отношение, о том что, именно закон поэтики всегда был областью, изучающей человеческую психику.

Ключевые слова: сюжет, композиция, тема, психологизм, художественное время, поэтика, стиль, язык, речь, образ.

Annotation: The article deals with the features of psychological analysis in the work of «Dilnura who is far from» (Olisdagi Dilnura) by Ulugbek Hamdam, a talented writer. It indicates that there are the artistic skill of the author, way of covering events and categories receiving the literary conformity. Especially, we tried to extend the points making into changeable state according to psychological occasion of hero from theoretical-scientific point of view. Particularly, it is denoted that the study of the poetics researches human's psychology so far.

Key words: plot, composition, theme, psychologism, artistic time, poetics, style, language, speech, image.

КИРИШ.

Бадиий асар ўзига хос бир олам. Бу поэтик дунёда кашф этилаётган инсон «мен»и ҳар бир даврда индивидуаллиги билан ажиб моҳиятни жилвалантиради. Глобаллашув жараёни, урбанизация, тараққиёт тадрижи инсон аталмиш сирли жумбоқнинг давр ва шароит тақозосига кўра турланиб, тусланиб туришини талаб қилади. Ўзгараётган дунё авзойида шахслараро

SCIENCE TIME

тафовут истеъмолчи, бугуннинг орзу-хавасига эш инсон қийматини ҳам маълум маънода баҳолаб улгурди. Бугунги инсон тийнатига «нафс», «шуҳратпарастлик», «калтабинлик» эҳтиёжи унинг маънавий дунёсани инкρίζолашга эришди. Демак, ана шу жиҳатларни вақтида англаш ва англатиш ёзувчи иродаси ўлароқ дунёга, аниқроғи бугунги замон кишисига кўзгу бўлиб тутилаётгани қувонарли ҳодисадир.

МЕТОДЛАР.

Ўз истеъдодини бадий жанрнинг турли шаклларида намоён қилиб бераётган Улуғбек Ҳамдам «кашф»лари кўпроқ замондош инсон истеъмолини, яшаш кўникмаларини, давр муаммолари билан уйғун равишда юзага чиқаришга қаратаётгани диққатга сазовордир. «Тўлин ой қиссаси» номли ҳикоялар тўпламига киритилган аксар ҳикояларда ана шу моҳиятга, яъни «янги инсон» дунёқарашини тасвирлашга, уларнинг «ҳойю ҳавас»ини ажиб манзараларда «кашф» этишга мойиллиги билан бошқа ҳикоянависилардан тамомила – услуб, тил, сюжет, мавзу, ғоявийлик жиҳатидан жиддий тафовутланади. Психологик таҳлил имкониятлари ҳақида сўз юритган мунаққид Ҳ.Умутов: «Психологизмнинг формалари турли-туман бўлганидек унинг портрет, диалог, монолог, туш, психологик тимсоллар, ҳиссий ҳаракатлар, пейзаж, галлюцинация каби поэтик воситалари ҳам ранг-барангдир. Уларнинг ҳар бири қаҳрамон ички дунёсининг яширин сирларини ошқора қилишда ёзувчига кўл келади», - дея аниқлик киритади. [1.34-35]

Мақолада «Олисдаги Дилнура» ҳикояси таҳлилида психологик ва психоаналитик усуллар татбиқ қилинди.

ТАДҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИ.

«Тўлин ой қиссаси» тўпламидаги «Олисдаги Дилнура» ҳикоясида инсон руҳиятини пармалаб ташлаган воқелик баён этилади. Ҳаёт ҳақидаги тўла-тўқис ўзининг тушунчасини ўткази оладиган, «*кеча-бугун-эртага*» тарзида фикрлашга одатланган шахс руҳияти солномаси таҳлил санҳнига олиб чиқилади. Бинобарин, «ҳикоя тарзи учун хос бўлган энг муҳим жиҳатлардан

SCIENCE TIME

бири нутқни олиб бориш ва сўз ишоралари предмети ўртасида вақтинчалик дистанциянинг мавжудлигидир. У (Арастунинг фикрини эслайлик: шоир «воқеани худди ўз иштирокисиз содир бўлгандек» гапиради) четдан олиб борилади ва анъанага кўра, ўтган замон грамматик шаклига эга. Ҳикоя килувчи бизга қачондир юз берган нарсани эсловчи киши позициясида тургандек туюлади. Тасвирланаётган ҳаракат вақти ва у ҳақда ҳикоя қилинаётган вақт ўртасидаги масофа эпик шаклнинг энг асосий характерли белгиси ҳисобланади». [2. 98] Дарҳақиқат, У.Ҳамдам ҳикояларида вақт ва воқелик узвийлиги бадиий психологик характерларни индивидуаллаштиришга хизмат қилади. Чунки ёзувчи вақтдан бино бўлган ҳаёт фалсафаси дунёвийлик жиҳатидан ижтимоий масалаларни шахсийлашувига қаратилгани билан характерлидир. Ҳикояда тоға ва жиян, эр ва хотин ўртасидаги зиддиятларни тасвирлар экан, ғоявийлик нуктаи назаридан шарқ халқларида қадрият сифатида эъзозланган меҳр-шафқат, олижаноблик, қариндош-уруғчилик анъаналарининг дарз кетшига мантикий урғу беради:

«Йироқдан улкан тепаликда жойлашган мазор кўринди. Козимжоннинг юраги бир ҳапқириб тушди. Ўтмиш... хотирасида жонланди. Тепалик, болалик ва Юнус тоға бор эди унда. Юнус тоға ўт теришда Козимжонни бошлаб юрарди. Ҳаммаси кечагидек эсида. У пайтлар жамоа хўжалигининг бир қарич ерига ҳам пахта экиларди. «даласида пахта... томорқасида пахта... уйининг ичидаю томининг тепасида пахта» деган гаплар ўша вақтдан қолган. Чорва учун эса ҳеч қандай яйлов ҳам, экин майдонлари ҳам ажратилмасди. Шундан бўлса керак, Юнус тоға узун калиш этик киярди-да, зовурнинг ичига тушиб, гоҳ қамиш ўрар, гоҳ эса мана шу қабристон майдонига келиб, ердан хиёл бош кўтарган ажриқни Козимжон ҳозир исмини унутган аллақандай ёпишқоқ ўтга кўшиб томир-помири билан ўрар, кейин кажавали мотоциклга юклаб, уйга олиб кетишарди. Шунда болакай Козимжон тоғасига сув-пув узатиб турар эди, холос. Лекин уйга келгач, аввал Козимжонларникига

SCIENCE TIME

Ўтишар ва ўтнинг қоқ ярмини тушириб, сўнг қолганини Юнус тоға ўзиникига олиб кетарди. Шу билан Козимжон уйдаги кундалик вазифасининг энг муҳимини бажарган чиқарди». [3. 243-244]

Ҳикоя қаҳрамонларидан бири Козимжон аҳвол-руҳиясидаги ўзгаришлар, хотирлашлар аслида ўзининг болалик чоғидаги унутилмас воқеларни онгу шуурида қайта жонлантира олганлигида ёрқин намоён бўлади. Тоғаси Юнус акадан ўрганган чин инсоний фазилатлари тақдир тақозоси билан шаҳар шовқинларига кўмилиб, ижтимоий ҳаёт тутумларининг инсон характерини ўзгартириб юборганини «кеча ва бугун» тарзида қиёслаганида сезиб қолади. Бу ўзак нукта ҳикоя воқеларини янада қизиқарли, табиий чиқишида муҳим аҳамият касб этади. Ёзувчи *А воқелик бошланиши билан Б воқеликни* суратлайди. Натижада тоға ва жиян муносабатлари, олис болаликнинг ойдин хаёллари, қаҳрамон руҳиятидаги узил-кесил ўзгаришлардан воқиф қилишга даъват қилади. Бир томонда қишлоқ ҳаётидан сира узилмаган Козимжон – оила, тирикчилик, иш ва аёл таъсирида совурилиб кетаётганини вақт ўтиши билан англай боради. Лекин умид – ўзгармасдир. Айнан ўша нуктада тушкунлик бағрида тобланган қалб ҳасрати Дилнура тимсолида янада ойдинлашади. Ҳикоя поэтикасида икки жиҳат эътиборга лойиқдир: биринчидан, қишлоқ ҳаёти, у ерда яшовчи содда, тўпори, жайдари оломоннинг ноёб инсоний фазилатларини тасвирлаш бўлса, иккинчидан шаҳар шовқинларига кўмилиб кетган, тамаддун туғиб берган неъматлар қаршисида эсанкираган оломон қиёфасини кўрсатишни мақсад қилганлигида равшанлашади. Демак, ҳикоя қаҳрамонлари руҳиятидаги ана шундай ўзгаришлар Дилнура атрофида жипслашади.

«Моддиюн дунё бирламчи, онг иккиламчи дея бутун олам узвийлигини инкор этган, сўнг эса ҳаёт қонуниятини англаб етган инсон бир-бирига монанд дунё мантиғидан тўғри хулосалар чиқара бошлади. Зиддиятлар тобора кучайган жамият бадиий-эстетик тафаккури ҳосиласи сифатида янги романлар юзага кела бошлади». [4. 29] Бинобарин, бу талқинни ҳозирги

SCIENCE TIME

Ўзбек ҳикоячилиги борасида ҳам кузатиш мумкин. Негаки, У.Ҳамдам битта воқеликни бир неча шаклларда ифодалашнинг уддасидан чиққан ёзувчилардан бири саналади. Аслида, «сени дея сенсиз яшадим» (У.Ҳамдам) бирикмаси орқали ҳикоя қаҳрамонларининг «ўз табиатидан кечиб кетолмаслиги» юқоридаги мулоҳазаларимизни далолатлайди.

Проф. Д.Қуронов: «Нуктаи назар тушунчаси, содда қилиб айтсак, ровий билан тасвирланаётган воқелик ўртасидаги муносабат асосида юзага келади. Бунда иккита жиҳатга: 1) воқелик қайси нуқтадан туриб тасвирланаётгани; 2) тасвирланаётган нарсалар кимнинг нигоҳи орқали берилаётганига диққат қилинади. Биринчи жиҳатни тушуниш учун коинотдаги оператор ишини эслаш мумкин. Яъни оператор тасвирга олиш учун маконда муайян бир нуқтани эгаллагани каби, ровий ҳам воқеликни бирон-бир нуқтадан туриб тасвирлайди. Табиийки, бу нуқта муттасил ўзгариб туради: ҳар сафар тасвир объекти энг ёрқин ва ғоявий-бадиий ниятга мувофиқ кўринадиган нуқта танланади». [5. 15-16] Бу тушунча ҳикоя поэтикасига ҳам бевосита дахлдордир. Биринчидан, ҳикоя қилинаётган воқелик замирида ўтмиш ёки келажак ҳақидаги муайян башоратларга ишора тарзида баён қилинса, иккинчидан муаллиф таранг психологик вазиятни топиши лозим бўлади. Психологик вазият тақозосига кўра инсонни кашф қилиш, унинг тақдирига ойдинлик киритиш юқоридаги таъкиддаги каби – нуқтаи назар фониди бериш қулайлик туғдиради. Ёзувчи Козмжон тақдирда ўша асосий белгини топган. Иш ва оила, ватан ва юрт тимсоллари унга фақатгина далда берувчи воситалардир. Тоғанинг вафоти ҳақидаги совуқ хабарнинг ўзиёқ ҳикоя экспозицияси гап нимага қаратилганига ишора қилинганида қабариб кўринади. Ҳикояда ҳикоя ичида ҳикоя қилиш санъати ҳам қўлланилган. Воқелик шиддат билан баён қилинадиги, бу тез суратлаш ёзувчига – дард ҳамда изтиробдан фориғ бўлиш муҳимлигини белгилайди. Тақдир сўқмоқларида қоқилган, ҳаётнинг аччиқ зарбаларидан тотган қаҳрамон

SCIENCE TIME

тийнатида «синиш»лар ҳам кузатилади. «Руҳиятнинг синиши» унга кўплаб хотираларни қайта тиклаш имконини беради:

«Қариндошлардан кимдир салом бериб, кимдир бош силкиб, қабр олдида оёқ илган Козимжонларнинг ёнидан ўтганча, маҳаллага элтувчи йўлга қараб одимлашди. Қўлларини тутиб гавдасини мажбуран кўтармоқчи бўлган иккита акасининг исқанжасидан силтаниб қутулмоқчи бўлган Дилнура бўлса жон аччиғида бақирди: «Менга тегма!.. Мен сенларга ўхшаб дадамни ташлаб кетмайман! Йўқол ҳамманг!.. Биринг Россияга кет, биринг Тошкентга!.. Ўзи дадамнинг бошини сенлар единглар... Ҳаммангни ёмон кўраман, ҳаммангни!.. – Дилнура йиғлайвериб шишиб, овози бўғилиб қолганди. – Йўқол!..»- у ўзини куч билан судраб кетаётган акаларининг қучоғидан яна бир юлқиниб чиқмоқчи бўлди-ю, кўкқисдан жимиб қолди. Козимжон қизгинанинг хушидан кетганини англади. «Оёғини судрамай, азот кўтариб олинглар», деди бояги хешлардан бири...». [3. 254]

Мазкур лавҳада кўрганимиздек, Дилнуранинг кутилмаганда оламдан ўтиши, отасининг азаси тугамай бу мудҳиш ҳодисанинг содир бўлиши воқеликни янада жонлантиради. Негаки, Козимжон шаҳарга қайтганида руҳиятидаги ўзгаришлар жуда бшқача эди. Аммо унинг характери шаҳар муҳитида яна ўша ҳолатга қайтади. Ёзувчи муҳит ва шароит қурбони бўлган инсон тақдирдан хабар бериши негизида жорий ҳаёт тарзига одатланган қисматлараро муносабатларини ҳам муҳокама сахнига олиб чиқишга мушарраф бўлган.

Адабиётшунос Д.Тўраев қайд этишича: «Ҳозирги ўзбек насрида мавжудлик – экзистенция масаласи у қадар кескин кўйилмас-да, ҳар ҳолда, ҳаётий воқеа-ҳодисаларда инсонлик масъулиятини унутиш ёки чеклаш, лоқайдлик, фаолликни йўқотиб, оқимга ўзини ташлаб кўйиш ҳолатлари юз бераётгани ҳақида огоҳлантирувчи асарлар ёзмоқдаларки, бу ҳол адибларимиз ижодида услубий изланишлар жонланганини кўрсатади». [6. 69]

Янгиланаётган бадий тафаккур тарзида – иифода маданияти ўзига хос

SCIENCE TIME

аҳамият касб этиб бораётгани мавжуд муаммоларнинг барҳам топишига кенг йўл очмоқда. У.Ҳамдам насрида етакчи тамойил «янги инсон» табиатидаги инжа ўзгаришларни далолатлашдан иборат бўлибгина қолмай, уни замондошларимиз ҳиссий тафаккурида зоҳир бўлаётганлигини талқин қилишга эътибор бераётганлиги билан ҳам ўлчанади.

«Олисдаги Дилнура» 2010 йил нашр қилинганида «Узоқдаги Дилнура» номи билан эълон қилинганди. Ёзувчи орадан 7 йил ўтиб, ҳикояда мавзусини қайта таҳрирлади. Сюжет ва композицияни тўлдиришга эҳтиёж сизди. Демак, воқеликдан ибтидоланган сюжет қисмлари ўзаро уйғунлашди. Психологик талқин бироз барқарорлашди. Бу ўз-ўзидан бўлгани йўқ. Негаки, адиб бадиийлик залворини оширишга ҳаракат қилди. Ҳикоя архитектурасида жилваланган воқелик тоға ва жиян муносабатларини «чизиш»дан, далолатлашдан иборат бўлибгина қолмай, жамият ҳаётидаги эврилишларни, маънавий-маърифий инқирозларни янада ишонарли тасвирлай олганлиги билан белгиланади. Козимжоннинг афсус-надоматида барқ урган калтабинлик – ҳаёт ҳақиқатига тескари келадиган ўз савияси қадар баҳо беришида кўринади. Ҳаёт фалсафасини – шон-шуҳратга алишган йигит қалбида бир умр сира кечириб бўлмас азоб яшайди. Унинг бахтсизлиги ҳам шунда аслида. Чунки ҳикояда Дилнура исмли раққоса билан ўзининг чиркин ниятини амалга ошириш илинжида бўлган бир пайтда – синглизининг тўсатдан вафот этишида намоён бўлади. У минг афсус, изтироб чекмасин, тоға ва унинг дилбар қизини қайтариб беришдек имкон йўқлиги бир умр таъқиб қилади. Натижада, қаҳрамон руҳий изтироблари ана шу йўсинда ниҳояланади. Шаҳар ва қишлоқ орасида кечган бадиий вақт эпкинларида асар қаҳрамонлари ўз-ўзини англай боради.

ХУЛОСА.

Умуман, ҳикояда руҳий таҳлил замон ва маконда кечаётган бадиий вақт интенсив равишда ифодаланади. Айнан, хотира, эслаш, ачиниш ҳисси Козимжон вужудини ўраб олган. Бир қарашда оддий воқеликдек туюлган

SCIENCE TIME

бадий коммуникация негизда теран ҳаётӣ ҳулосалар яширинганига гувоҳ бўламиз. Зеро, адиб жамият ҳаётининг бир парчасинигина икки-учта оила тимсолида ёритиб бераркан, бунга ўхшаш номувофиклар ҳаётда жуда кўп эканлигини мантикий урғулайди. Янги давр ҳикоячилигида инсон руҳий ҳолатини кашф қилишга уриниш ҳолати шу йўсинда намоён бўлаётганлигини эътироф этиш жоиз.

АДАБИЁТЛАР:

1. Умуров Ҳ. Рисолалар. Сайланма. 1-жилд. –Тошкент, Фан. 2007. 34-35-бетлар.
2. Бобохонов М. Ўзбек қиссаларида бадий психологизм. –Тошкент, Баёз. 2014. –Б.98.
3. Ҳамдамов У. Тўлин ой қиссаси. –Тошкент, Ўзбекистон. 2017. –Б.243-244.
4. Пардаева З. Ўзбек романи поэтикаси. –Тошкент, А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 2003. –Б.29.
5. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. -Toshkent, Akademnashr. 2018. –В. 15-16. // <https://quronov.uz>
6. Тўраев Д. Рангин тасвирлар жилоси. –Тошкент, Академнашр. 2014. –Б.69.